

מצוות תוכחה ושנאת הרע

ראשי פרקים

- א. תוכחה למען טובת הזולת
 - ב. תוכחה כחייב עצמי
 - ג. מצוות תוכחה בימינו
 - ד. הפגנות השבת: תוכחה או מאבק ציבורי
 - ה. בין תוכחה לשנאת הרע
- סיכום

במצואות חיינו המשותפת לשומרי תורה ולחילוניים, אנו פוגשים בסביבתנו הקרובה אנשים העוברים עבירות. התורה מצווה עלינו: "הוכח תוכיח את עמיתך" (ויקרא יט,ז), ולא זו בלבד אלא כל שאינו מוכיח את הסובבים אותו נתפס במידה מסוימת בעוונם.

אמנם, כשם שאותם מעשים המחייבים תוכחה נעשו מצואות שכיחה, כך הפכה חובת התוכחה לקשה ומורכבת יותר ויותר. רבים מן התנאים המסייגים את מצוות התוכחה ואף מונעים את קיומה מתקיימים בנו, ויש לברר היטב מהן דרכי התוכחה הנכונות.

תופעה ידועה ומדוברת היא 'הפגנות השבת'. מחד יש לשאול: האם בהפגנות אלו מתקיימת מצוות תוכחה? האם הן פועלות לטובה ומביאות להפחתת חילול השבת במדינה? ומאידך יש לברר: האם אכן יש להימנע מראש מתוכחה שלא תשיג את מטרתה, או שמא יש ערך עצמי בהבעת המחאה?

ידועים גם דברי הגמרא (ערכין טז,ב): "אמר רבי טרפון: תמה אני אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה... אמר רבי אלעזר בן עזריה: תמיהני אם יש בדור הזה שיודע להוכיח" – לאור הדברים הללו, האם בטלה לגמרי מצוות תוכחה?

התשובות לשאלות אלו יבהירו לנו באיזה אופן יש לקיים את מצוות התוכחה בכלל, ובימינו בפרט. דיון חשוב נוסף הנובע מעניין התוכחה, הוא מקומה של השנאה לרשעים בזמן הזה.

א. תוכחה למען טובת הזולת

בלומדס את לקחי דור החורבן, החמירו חז"ל בחיוב התוכחה (שבת נה,א):

אמר ליה רבי זירא לרבי סימון: לוכחינהו מר להני דבי ריש גלותא! אמר ליה: לא מקבלי מינאי. אמר ליה: אף על גב דלא מקבלי - לוכחינהו מר. דאמר רבי אחא ברבי חנינא: מעולם לא יצתה מידה טובה מפי הקדוש ברוך הוא וחזר בה לרעה חוץ מדבר זה, דכתיב: "ויאמר ה' אליו עבור בתוך העיר בתוך ירושלים והתוית תו על מצחות האנשים הנאנחים והנאנקים על כל התועבות הנעשות בתוכה" וגו'. אמר לו הקדוש ברוך הוא לגבריאלי: לך ורשום על מצחן של צדיקים תיו של דיו, שלא ישלטו בהם מלאכי חבלה. ועל מצחם של רשעים תיו של דם, כדי שישלטו בהן מלאכי חבלה.

אמרה מידת הדין לפני הקב"ה: רבוננו של עולם, מה נשתנו אלו מאלו? אמר לה: הללו צדיקים גמורים, והללו רשעים גמורים. אמרה לפניו: רבוננו של עולם, היה בידם למחות ולא מיחו! אמר לה: גלוי וידוע לפני, שאם מיחו בהם - לא יקבלו מידם. אמרה לפניו: אם לפניך גלוי, לפניהם מי גלוי? והיינו דכתיב: "זקן בחור ובתולה טף ונשים תהרגו למשחית, ועל כל איש אשר עליו התו אל תגשו, וממקדשי תחלו". וכתב: ויחלו באנשים הזקנים אשר לפני הבית". תני רב יוסף: אל תקרי מקדשי אלא מקדשי - אלו בני אדם שקיימו את התורה כולה מאלף ועד תיו.

מכאן, שגם אם הצדיקים עומדים כמיעוט קטן בתוך ציבור של רשעים, מוטל עליהם למחות כנגדם ולהוכיחם. אמנם, מעיון בדברי חז"ל במקומות אחרים עולה שיש שלוש הגבלות למצווה זו:

א. "מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין" (ביצה ל,א).

ב. "כשם שמצווה על אדם לומר דבר הנשמע [רש"י: דכתיב "הוכח תוכיח", מי שמקבל הימנו], כך מצווה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע. רבי אבא אמר: חובה, שנאמר (משלי ט,ח): 'אל תוכח לך פן ישנאך, הוכח לחכם ויאהבך'" (יבמות סה,ב).

ג. "עד היכן תוכחה? רב אמר: עד הכאה, ושמואל אמר: עד קללה, ורבי יוחנן אמר: עד נזיפה" (ערכין טז,א).

התוספות (שבת נה,א ד"ה "ואע"ג") הקשו: לאור דברי הגמרא בביצה, שהסיקה "מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין", מדוע דנו לכך חובה את הצדיקים שלא הוכיחו בדור כזה? ותירצו, שהגמרא בביצה עוסקת במקרה בו ידוע שודאי לא ישמעו. לעומת זאת, הגמרא בשבת אומרת בפירוש "אם לפניך גלוי, לפניהם מי גלוי?" כלומר, הדבר לא היה ידוע. לדבריהם נמצא, שאם ידוע שלא יקבלו תוכחה - אין מצווה להוכיח.

מכאן אנו למדים שמטרתה היחידה של מצוות התוכחה היא להביא לידי שיפור המצב אצל המוכח, ואם לא תהיה לה כל השפעה - עדיף שלא להוכיח כלל.

כך עולה גם מדברי הרמב"ם (הלכות דעות ו,ז-ט):

הרואה חברו שחטא או שהלך בדרך לא טוב – מצווה להחזירו למוטב... שנאמר "הוכח תוכיח"... אם קיבל ממנו, מוטב. ואם לא, יוכיחנו פעם שניה ושלישית. וכן תמיד חייב אדם להוכיחו, עד שיכהו החוטא^א ויאמר לו איני שומע... מי שחטא עליו חברו ולא רצה להוכיחו ולא לדבר לו כלום, מפני שהיה החוטא הדיוט ביותר או שהייתה דעתו משובשת ומחל לו בלבד... הרי זו מידת חסידות.

ובמקום אחר הוסיף (הלכות שבייתת-העשור א,ז):

נשים שאוכלות ושותות עד שחשיכה, והן אינן יודעות שמצווה להוסיף מחול על הקודש, אין ממחין בידן – שלא יבואו לעשות בזדון. שהרי אי אפשר שיהיה שוטר בבית כל אחד ואחד להזהיר נשיו, והנח להן שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין, וכן כל הדומה לזה.

הרי שהגדרת מצוות התוכחה ומטרתה היא "להחזירו למוטב"^ב. מכאן נובע גם הפטור ממנה במקרים בהם אין היא יעילה: כגון שמכהו ואומר איני שומע, או שידוע מראש שאי אפשר יהיה לפקח על המעשים.

חיזוק להגדרה זו, הרואה בתוכחה אך ורק דרך להטבת המצב, נמצא בדברי ספר חסידים (סי' תיג), שכתב כי "מי שידוע שלא יקבלו דבריו – אין להוכיח". ועוד הוסיף וכתב:

מי שידוע שלא יקבלו דבריו אין להוכיח. ואשר אמרו עד נזיפה, מדבר כשהבן מוכיח את האב או האם את הבן או אחיו. כלומר עד היכן תוכחה, כיצד דברים קשים יש לו לדבר, עד שיכהו או עד נזיפה או עד קללה, למר כדאית ליה ולמר כדאית ליה. שידבר לו קשות כל כך, לפי שלבו גס בו ואוהבו, רק דברים קשים אינו יכול לסבול משיכהו או נזוף בו או מקלל, שיניח אותו מלהוכיחו. אבל אם היה איש אחר, שאם יוכיחנו ישנאנו, ואם יתכוין להכעיסו יעשה רע וגם ינקום עד שיבא לידי רע יותר – אין להוכיחו^ג.

כלומר, דין הגמרא "עד היכן תוכחה", המתאר מציאות של דברים קשים, נאמר מלכתחילה דווקא במי שמקורב אליו, וגם במקרה זה, אין לעבור את גבול ההכאה וכו',

א. המפרשים האריכו להסביר למה פסק הרמב"ם כרב ולא כר' יוחנן, ראה הגהות מיימוניות שם, כס"מ, לח"מ ועוד. למעשה, כתב המשנ"ב (סי' תרח ס"ק יג וביה"ל ד"ה "עד שיכנו") לפסוק כר' יוחנן שהמצווה היא רק עד שינזוף בו החוטא.

ב. הבנה זו בדברי הרמב"ם מתחזקת גם ממה שכתב "היה הדיוט ביותר או שהייתה דעתו משובשת". אם ההחזרה למוטב אינה טעם יחיד למצוות התוכחה, מדוע אנו פטורים מלהוכיח את ההדיוט? יש להוסיף גם את מה שכתב בסהמ"צ מ"ע רה: "ומי שזומם לעבור, חובה על כל אדם להוכיחו ולמונעו".

ג. דבריו הובאו במגן אברהם תרח, ג ובבאר היטב שם סק"ד.

אבל מי שאינו בגדר זה, הרי שיש לחשוש שמא ישנאנו וינקום בו, ופטור מן החובה להוכיחו בדברים קשים.

מפורשים יותר הם דברי תנא דבי אליהו (מהד' איש שלום פי"ח¹), שהלך גם הוא בדרך זו ואף הוסיף על מה שראינו:

הוכח תוכיח את עמיתך" – יכול אם יודע אתה שאין שונאך הוכיחהו, ואם לאו אל תוכיחהו? ת"ל "הוכח תוכיח את עמיתך". ד"א "את עמיתך" – שעמך במצוות אתה מוכיח, ואי אתה מוכיח לרשע ששונאך, שנאמר: "יוֹסֵר לֵץ לֵץ לִקְחָ לוֹ קלוֹן".

לא רק האהבה היא תנאי לתוכחה, אלא גם שמירת תורה ומצוות. התנא דבי אליהו דיבר אמנם על מציאות העבר – בה מי שלא שמר תורה ומצוות בדרך כלל גם שנה את שומרי התורה ולא קיבל מהם תוכחה – אולם נראה שהדברים נכונים גם לימינו. קשה לצפות מאדם שאינו שומר תורה ומצוות שיקבל תוכחה, אך דברי קירוב והסבר יכולים להתאים גם עבורו.

ב. תוכחה כחיוב עצמי

שיטת הנימוקי-יוסף והיראים

בנימוקי-יוסף (יבמות כא, ב בפ"י ה"ף) הקשה: איך אמרו ביבמות ש"מצווה שלא לומר דבר שלא נשמע", כשבמסכת ערכין פסקו שמצוות תוכחה עד נזיפה וכו' – דהיינו, גם כשידוע שלא יקבלו? ותירץ, שיש להבחין בין יחיד לרבים². את היחיד מצווה להוכיח גם אם לא ישמע לו עד נזיפה וכו', אבל ברבים מצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע כלל.

אם כן, מוסיף הנימוק"י ומקשה על הגמרא בשבת, מדוע נענשו הצדיקים שבדור על שלא הוכיחו את הרבים? ותירץ, שפעם אחת לפחות יש להוכיח גם את הרבים "משום דאולי ישמעו, או משום שלא יהיה להם פתחון פה".

ד. מובא גם בביה"ל סי' תרח, שדבריו הובאו לקמן ס"ס ג. מהרש"א ליבמות סה, ב ד"ה "כשם שמצווה", כתב: "הוכח תוכיח... עמיתך במצוות שמקבל תוכחה, ובהיפך שאינו מקבל תוכחה", והן הן דברי התנא דבי אליהו.

ה. בשו"ע הרב (או"ח תרח) חילק בין הוכחת היחיד בפני רבים לבין הוכחתו בינו לבין עצמו, וכתב שכך משמע בדברי הרמ"א (שם סעיף ב). חילוק זה קשה בסברה, וקשה להולמו גם בדברי הנימוק"י עצמו. בשו"ת אבני-נזר יו"ד סי' תסא, הבין בפשטות שהחילוק הוא בין הוכחת הרבים להוכחת היחיד, והוסיף לזה את דבריו המפורשים של הריטב"א, שהוא המקור לנימוק"י: "מצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע, פירוש – לרבים. אבל לחברו – עד הכאה". אמנם האבנ"ז כתב שמדברי הרמ"א עולה כדברי שו"ע הרב, שהחילוק הוא בין הוכחת היחיד בינו לבין עצמו לבין הוכחתו בפני אחרים, אך המעיין בגוף דברי הרמ"א יראה שהם מתפרשים כהריטב"א, וצ"ע. עיין עוד במאמרו של הרב גרשוני, בצומת התורה והמדינה ח"ב עמ' 110 ואילך ובהערות הרב ישראלי עליו, ובמה שכתב עוד הרב ישראלי שם עמ' 95-96.

דברי הנימוק"י שונים בשתי נקודות מדברי הראשונים שראינו. לגבי היחיד הוא קובע כי מצוות תוכחה מתקיימת בו גם כשהדברים הם בגדר "דבר שאינו נשמע", ולגבי הרבים הוא מוסיף את הטעם "שלא יהיה להם פתחון פה". על פי דבריו מתחדשת לנו הגדרה שונה במצוות תוכחה: זו לא נועדה רק על מנת להחזיר את החוטא בתשובה, ולכן היא חלה גם כשאין סבירות שכך יהיה.

מעין סברת הנימוק"י מצאנו לכאורה בדברי ספר יראים, שכתב (סי' קצה ורכג, הובא גם בסמ"ק מצווה קיב):

ציוה בוראנו: הרואה דבר בחברו שאינו הגון, שיוכיחנו וידריכנו לטובה... וכשאינו מקבלו, כמה צריך להוכיחו ועד כמה תוכחה? רב אמר: עד הכאה... וכל מי שרואה בחברו דבר שאינו הגון ואינו מוכיחו, הקב"ה תובע מידו... ומצינו שנענשו על זה צדיקים כרשעים...

ואם ברור לו למוכיח שלא יקבלו ממנו והם העוברים שוגגים, טוב לו לשתוק, כדאמרין בביצה: מוטב שיהיו שוגגין וכו'... אבל מזידין – אע"פ שאתה מרבה עונשו, שחטא בהתראה, אין בכך כלום, ועל זה נאמר 'הלעיטהו לרשע וימות'. וכאשר פירשתי למעלה שחייב להוכיחו, אפילו אינו מקבלו. ועל זה אמר יחזקאל: "הוא בעונו ימות ודמו מידך אבקש"...

והא דאמרין בשבת "אם שרים חטאו, זקנים במה חטאו? אמרה מידת הדין..." - משמע שאם היה גלוי להם, היו פטורין אע"פ שהעוברים מזידין היו? התם מעונש היו פטורין, כדאמרין בכל הנשבעין: "וכשלו איש באחיו - בעוון אחיו", ומוקמינן לה ביש בידו למחות, אבל מעשה ד"הוכח תוכיח" לא מיפטרין... ועל המוכיח להוכיח בנעימות ובנחת, כדי שיתקבלו דבריו.

הרי שהמצווה להוכיח קיימת בעושה במזיד גם אם ברור שלא ישמע לדברי התוכחה אלא שהגבול הוא עד נזיפה וכו'. אמנם אין נענשים על הימנעות מתוכחה במקרה זה, אך יש כאן ביטול מצוות "הוכח תוכיח".

יש לדייק ולומר שאין דברי היראים שווים לדברי הנימוק"י: היראים אמר את דבריו בין ביחיד ובין ברבים, ואילו הנימוק"י – רק ביחיד.

דברי היראים הובאו על ידי הסמ"ג (עשה יא), שחלק עליו מפורשות. לדעת הסמ"ג אין להוכיח כשברור שהדברים יהיו בגדר דבר שאינו נשמע, ועל כגון זה נאמר "אל תוכח לץ". בכך הוא מצטרף לעמדתם של הראשונים שדבריהם הובאו לעיל.

1. לכאורה, נחלקו התוספות והנימוק"י גם בנקודה נוספת: התוספות אומרים שאם ידוע שלא ישמעו אין מצווה להוכיח, ולעומתם סובר הנימוק"י שגם במקרה כזה צריך להוכיח לפחות פעם אחת. אמנם אין הכרח להגדיר זאת כמחלוקת – הרי גם התוספות סוברים שצריך לדעת שלא יקבלו תוכחה, והנימוק"י מבקש רק לקבוע זאת על ידי הניסיון.

נראה שעיקר המחלוקת ביניהם היא בפירוש הגמרא¹, האם כשאמרו "עד נזיפה" וכו' התכוונו גם למי שידוע מראש שלא יקבל, או רק למי שלא הוערך מראש שזו תהיה תגובתו².

אמנם הדברים צריכים ביאור, מה מטרת התוכחה על פי היראים והנימוק³, כשברור שלא תוכל להביא לידי שיפור המצב?

בשאלה זו דן בשו"ת אבני-נזר (יו"ד סי' תסא אות ד), והעלה שעל פי היראים יש בתוכחה ערך עצמי שאינו תלוי כלל בקבלתה: "וכן מסתבר, שלא נכתב טעם המצווה בתורה בשביל שישוב מדרכו"⁴.

אמנם נראה שקשה לקבל הסבר זה בדעת היראים והנימוק⁵, לא רק בגלל שראשונים אחרים סוברים אחרת, אלא כיוון שדחוק לומר שמצוות תוכחה קיימת גם כשאין לה תוצאה אצל החוטא. גם היראים עצמו כתב בסוף דבריו שעל המוכיח לומר את דבריו בנחת "כדי שיתקבלו", ומכאן שמטרת התוכחה היא שיקבלוה, ואם היה סבור שיש לה גם מטרה נוספת היה לו להזכירה.

לכן נראה יותר לפרש את שיטתם כסוף דברי האבני-נזר שכתב:

ועוד, דאף שברור לו שלא ישמע מכל מקום יש בחירה, ואפשר שיתיישב וישמע לתוכחתו... ואף אם לא ישמע, הוא קיים מצוותו⁶.

לפי זה, לא באו ראשונים אלה אלא להרחיב באופן משמעותי את גבולות התוכחה על פי המטרה הפשוטה – להביא לשינוי לטובה אצל המוכח. אמנם אם הלה נזף במוכיחו, מקללו או מכהו – יוצא שכרנו המסופק בהפסדנו הודאי, ולכן אין להוכיחו.

שיטת בעל העיטור

שיטה נוספת הנוטה לכאורה לדעת בעל היראים, היא שיטת בעל-העיטור (הלכות יו"ט קמ"א) ש"מוטב יהיו שוגגין" אומרים רק על דבר שאינו מפורש בתורה, אך בדבר המפורש בתורה מוחים גם כשיש סבירות גבוהה שלא ישמעו לנו וייהפכו למזידים.

הן בעל העיטור והן הרא"ש המצטט אותו (ביצה ריש פרק ד) לא הביאו מקור, ולא פירשו טעם חילוק זה. הרמ"א (דרכי משה או"ח תרח) הסביר טעמו משום שבדבר המפורש בתורה אי אפשר לקרוא להם שוגגים, שהרי הכל יודעים מה שכתוב בתורה, ופסק כך להלכה

ז. עיין קובץ-שיעורים ביצה אות טו, שכתב סברה זו.

ח. לשון הרמב"ם תתפרש כאפשרות האחרונה, שכתב: "עד שיכהו החוטא ויאמר לו איני שומע". כלומר, ההכאה היא הסימן הברור והודאי לכך שאכן לא ישמע, ומכאן ואילך אין להוכיחו.

ט. וראה עוד שם, שרצה לומר גם לשיטת הרמב"ם שאין התוכחה תלויה ביכולת ההשבה למוטב, אבל דבריו אינם מתיישבים כלל בלשונו. ועיין בצומת התורה והמדינה ח"ב עמ' 112, בהערה מס' 2 מאת הרב ישראל. עוד ראה הערות הרב אריאל בסוף הספר הערה ה.

י. שם.

(או"ח שם ב). מכאן הסיק הביאור-הלכה (שם ד"ה "אבל") שלשיטה זו יש להוכיח את המזידים אע"פ שאינם שומעים, שהרי מזידים הם, וכשיטת היראים שהובאה לעיל.

אך נראה שאין כל קשר בין דעת בעל העיטור לבין דעת היראים. בעל העיטור בא רק לסייג את הכלל "מוטב יהיו שוגגין", כשדעתו אם העבירה מפורשת בתורה אין לחשוש מלהופכם למזידים אם לא ישמעו לנו, שהרי ממילא הם מזידים. כל זה נאמר על ידו רק כדי לבטל חשש ההחמרת המצב, אך בדבריו לא נרמז כלל שמדובר במקרה בו ידוע שלא ישמעו! הרי לכו"ע מצוות תוכחה אמורה גם במזיד, אלא שיש מציאות סבירה של מזיד העשוי לשמוע לקול התוכחה ולחזור בו מדרכו הרעה.

אמנם הרא"ש (ביצה ריש פרק ד) הביא את דברי בעל העיטור והוסיף עליהם: "וענשין להו עד דפרשי", ולכאורה משמע מדבריו שאנו עוסקים באנשים שלא ישמעו לתוכחתנו, ועלינו להענישם בכח. כך אכן הבין הברכי-יוסף (או"ח תרח), אלא שגם הוא מסכים שיכולת הענישה היא תנאי לתוכחה, ומכאן שגם הוא סובר כמסקנתנו לעיל – שאין עניין בתוכחה שאינה יכולה להביא לידי שינוי המצב.

אמנם אפשר להבין את דברי הרא"ש גם אחרת, ולפרש שלא התכוון לומר שיש להוכיח את מי שלא ישמע, אלא רק להורות שאחר קיום מצוות תוכחה (מתוך הנחה שישמע) יש מקום להעניש את החוטא ולהפרישו בכוח ממעשיו הרעים.

ג. מצוות תוכחה בימינו

כבר בימי התנאים היה קושי גדול לקיים את מצוות התוכחה:

תניא, א"ר טרפון: תמה אני אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה – אם אמר לו טול קיסם מבין שיניך, אמר לו טול קורה מבין עיניך. אמר רבי אלעזר בן עזריה: תמיהני אם יש בדור הזה שיודע להוכיח (ערכין טז, ב).

על פי זה יש לדון אם וכיצד שייכת מצוות תוכחה בימינו בכלל, וביחס לציבור החילוני בפרט. אם נלך בדרכם של רוב הראשונים שהובאו לעיל (סעיף א), כמעט שבטלה מצוות תוכחה מאיתנו על פי הסייג: "כשם שמצווה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצווה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע". אם הכל תלוי בכך שיתקבלו הדברים ויעשו פירות, הרי לפנינו עדות התנאים שבזמנם לא היה הדבר מעשי, וכל שכן בזמננו.

גם אם נלך בדרכם של היראים והנימוק"י, וכפי שפסק להלכה המג"א (או"ח תרח, סק"ג) שיש להוכיח למרות שברור שהדברים לא יישמעו, יתכן שבמציאות ימינו גם הם יודו שאין להוכיח. זאת כיון שעל פי הדרך בה הסברתי את דבריהם לעיל, מצוות תוכחה מבוססת על ההנחה שיש סיכוי מסוים – גם אם רחוק מאוד – שהדברים ייכנסו אל הלב. אך במציאות בה המוכח אינו יחיד שסטה מן הדרך, אלא ציבור המהווה את רובו של עם ישראל והוא אינו מודע כלל לטעותו, קשה להניח שהמצב ישתנה בעקבות

התוכחה. אדרבה, קיים חשש סביר שהתוכחה רק תזיק, ותגרום לריחוק ואף לשנאה⁸². אם כך הוא, נהיה פטורים גם לדעה זו מן התוכחה, ותשוב לחול עלינו המצווה "שלא לומר דבר שאינו נשמע".

שיטה נוספת שהובאה לעיל היא שיטת התנא דבי אליהו וספר חסידים, לפיה מתמעטת עוד יותר האפשרות להוכחת החילוניים, בודאי כשהדברים אמורים בהוכחת הרבים. זאת כיון שלא ניתן להגדיר חילוני בתור "עמיתך" בתורה ומצוות, ופעמים רבות גם לא "עמיתך" – אוהבך⁸³.

יש להוסיף כי מלבד סייג זה, שלא לומר דבר שאינו נשמע, קיים גם הסייג: "מוטב יהיו שוגגין ואל יהיו מזדיין". אמנם הרמ"א פסק להלכה (או"ח תרח, ב) כדעת בעל העיטור (הובא לעיל סעיף ב), שאין הדברים אמורים בדבר המפורש בתורה, אך טעמו בצידו (ד"מ שם): "דהא ודאי אינם שוגגים". בזמננו מצויים חילוניים רבים שהם שוגגים גם על מה שכתוב במפורש בתורה, ועלינו להיזהר שלא לעשותם מזידיים.

הביאור-הלכה הלך בשיטת התנא דבי אליהו, ופסק (סימן תרח ד"ה "אבל"):

ודע, דמסתברא דמה שפסק הרמ"א שבדבר המפורש בתורה חייב למחות – דווקא כשהוא באקראי. אבל אלו הפורקי עול לגמרי, כגון מחלל שבת בפרהסיא או אוכל נבלות להכעיס, כבר יצא מכלל עמיתך ואינו מחויב להוכיחו. וכן איתא בתנא דבי אליהו רבה (פרק יח): "הוכח תוכיח את עמיתך – ועמיתך שהוא אוהבך ושהוא עמך בתורה ומצוות, אלה חייב להוכיח אותו. אבל לרשע שהוא שונאך, אין אתה חייב להוכיח אותו"⁸⁴.

כן היא גם דעת ערוך-השולחן (או"ח תרח, ז). כאן המקום להוסיף שבדורנו קיבלה מצוות התוכחה לבוש חדש, והוא 'קירוב רחוקים'. גופים רבים ואף יחידים עוסקים שנים רבות בקירוב חילוניים לאמונה ולקיום התורה, ורואים ברכה בעמלם. מסתבר שבימינו המצווה על כל מי שמסוגל לכך לעסוק במצווה זו – שתכליתה זהה לתכלית מצוות התוכחה – וכדברי החזו"א "להחזירם בעבותות אהבה" (הובאו בפרק 'תינוק שנשבה'), או לכל הפחות לתמוך ולסייע למי שעוסק במצווה רבה זו⁸⁵.

יא. על כן קשים הם דברי שו"ת ישכיל-עבדי (הובאו בפרק 'תינוק שנשבה'), המגדיר צעקות 'שאבעס' המוטחות במחללי שבת כתוכחה ראויה. הלא ודאי שאין בצעקות כאלה כדי לקרב אדם לתורה ומצוות, ואדרבה – הן מרחיקות ביותר.

יב. בהקשר זה יש לציין גם את דברי בעל התניא, שכתב (פרק לב): "ומה שכתוב בגמרא שמי שרואה בחברו שחטא מצווה לשנאותו וגם לומר לרבו שישנאהו, היינו בחברו בתורה ומצוות, וכבר קיים בו מצוות הוכח תוכיח את עמיתך – עם שאיתך בתורה ובמצוות, ואע"פ כן לא שב מחטאו".

יג. ראה דברינו על התאמת דברי התנא דבי אליהו למציאות זמננו, לעיל סוף סעיף א.

יד. העירני על זה ידידי הרב ארל"ה הראל.

ד. הפגנות השבת: תוכחה או מאבק ציבורי

על פי מה שנתברר, נראה פשוט כי תוכחה כדוגמת 'הפגנות השבת' אין בה משום קיום מצוות תוכחה. מדובר במחאה שאין בה כדי להחזיר למוטב, והיא מתקיימת בדרך המביאה לעתים לידי ריחוק ושנאה. גם על פי דעת היראים אין לה יסוד, שהרי כפי שביארנו דבריו, לא נתכוון אלא למקרה בו יש אפשרות רחוקה שהדברים יעשו פרי במועד אחר – ואילו הפגנות השבת אינן עומדות גם בתנאי זה^{טו}.

הרב יצחק זילברשטיין ('החובה להפגין נגד חילול שבת', תחומין ז עמ' 119), והרב שמחה קוק ('מצוות התוכחה ביחיד ובציבור', שם עמ' 127) עסקו בשאלה זו, ודעתם מנוגדת לדברינו. בדבריהם חידשו טעם נוסף במצוות התוכחה: להוכיח כדי לשמור על יראת השמים של הרואה דבר עבירה, כדי שלא תיווצר אצלו 'קרירות ביראת שמים'.

לא מצינו טעם כזה בדברי הראשונים, ובדברי הרבנים הללו לא הובאו ראיות לכך מן הפוסקים. יש להקשות עליהם: איך יתיישב הדבר עם הגמרא ביבמות, האוסרת לומר דבר שאינו נשמע? הלא לדבריהם יש להוכיח בכל מקרה, כדי שלא להתקרב ביראת שמים! עוד יש לשאול, האם משום טעם זה מותר לגרום לשנאה עמוקה בין דתיים לחילוניים, שהיא עבירה על "ואהבת לרעך כמוך"^{טז}? וברורים להיפוך דברי התנא דבי אליהו ודברי ספר חסידים, שהובאו על ידי המג"א ורבים אחרים, וכבר פסק הרמ"א (או"ח תרח"ב) בשאלה זו עצמה כדברי הנימוק"י – שברבים יש להוכיח רק פעם אחת^{טז}.

ואכן, בדברי הרב זילברשטיין (שם, עמ' 120) מובאת תשובת הרב אלישיב, שכתב שהפגנות השבת אינן נכנסות לגדר מצוות תוכחה, ואין הן אלא מאבק ציבורי לשמירת קדושת השבת בארץ^{טז}. לכאורה יהיה הבדל מעשי בין השיטות באשר להוכחת היחיד, שאין בה כל היבט של מחאה ציבורית, וממילא לפי דעת הרב אלישיב – ההולך בעקבות רוב הפוסקים שדבריהם הובאו לעיל – לא תהיה מצווה להוכיחו במידה ואין הדברים נשמעים.

ה. בין תוכחה לשנאת הרע

אסור מן התורה לשנוא אדם מישראל, שנאמר "לא תשנא את אחיך בלבבך" (ויקרא יט, ז). אולם לימדונו חז"ל שהרשעים יוצאים מכלל ישראל לעניין זה, ומותר לשונאם. כך

טו. אפילו נפרש את דעת היראים כפי עיקר דברי האבני-נזר, אפשר לומר שגם אם אין מצוות התוכחה תלויה באפשרות קבלתה, עדיין אין להוכיח אם הנזק הציבורי מרובה.

טז. עיין תחומין שם בדברי הרב משה מלכה עמ' 107 ואילך, ובכרך ח עמ' 49 ואילך. ראה גם הערות הרב אריאל בסוף הספר, הערה ה.

יז. גם הרב בנימין זילבר (שו"ת 'אז נדברו' ח"ד סי' ד) כתב: "אין שום מצווה להוכיח מחלל שבת כמבואר בסיומן תר"ח ביה"ל. עצירת מכוניות אינה מועילה ואף מזיקה".

יח. בעניין המאבק על דמות הפרהסיא במדינה היהודית בשבת ראה לקמן בסוף פרק 'חקיקה דתית'.

מבארת הגמרא בפסחים (ק"ג, ב) כי השונא שבפסוק "כי תראה חמור שונאך" (שמות כג, ה), הוא אדם שחברו ראה אותו כשהוא עובר על דבר ערוה. במקרה כזה מותר לרואה לשנוא את החוטא, ולדברי רב נחמן בר יצחק יש בכך אף מצווה: "יראת ה' שְׁנֵאת רע" (משלי ח, יג).

כך נפסק להלכה ברמב"ם (הלכות רוצח יג, ג):

והיאך יהיה לישראל שונא מישראל, והכתוב אמר "לא תשנא"? אמרו חכמים: כגון שראהו לבדו שעבר עבירה והתרה בו ולא חזר, הרי זה מצווה לשונאו עד שיעשה תשובה ויחזור מרשעו.

באותו פסוק בו אנו מצווים שלא לשנוא את אחינו, אנו מצווים גם על התוכחה: "לא תשנא את אחיך בלבבך, הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא". יש לשאול איפוא, האם ישנה תלות בין איסור השנאה לבין מצוות התוכחה? מדברי הרמב"ם עולה שאכן כך הוא, שהרי כתב: "והתרה בו ולא חזר".

גם ספר החינוך (מצווה רלח) מגדיר באופן ברור:

שלא לשנוא שנאת הלב אחד מישראל, שנאמר "לא תשנא"... אבל בשנאת הרשעים אין בו איסור, אלא מצווה לשנאותם אחר שנוכיח אותם על חטאם הרבה פעמים ולא רצו לחזור בהן, שנאמר: "הלא משנאיך ה' אשנא ובתקוממך אתקוטט".

חילוק זה מובא גם בדברי הגהות מימוניות (הלכות דעות ו, א), מג"א (או"ח קנו, סק"ב) ומהר"ם לובלין (שו"ת, סי' יג), וכך נקט כדבר פשוט בעל התניא (ראה לעיל הערה יב).

מתוך הבנת תלות זו שבין תוכחה לשנאה, נוכל לעמוד על מורכבותה של מצוות התוכחה בימינו. למרות דברי התנאים שהובאו לעיל, נראה שמצוות תוכחה לא בטלה בימינו¹. אף לא אחד מן הפוסקים המגבילים אותה ומצמצמים את תחומיה טען שמצווה זו אינה ניתנת לקיום כלל ועיקר, וכפי שהאריך הרב קפלן להוכיח בספרו מצוות התוכחה². גם החפץ-חיים בספרו (כלל ד) מרבה לעסוק במצווה זו ובתנאיה, ולא טען שהיא בטלה כיום.

בהקשר זה מעניינים במיוחד דברי הר"ף (בבא מציעא יז, א בדפי הר"ף), שהביא את דברי רבי טרפון וראב"ע בדבר הקשיים שבתוכחה בימיהם, ובסמוך אליהם הביא את דברי הגמרא בכתובות (קה, א):

אמר אביי: האי צורבא דרבנן דרחמי ליה בני מאתיה – לאו משום דמעלי, אלא משום דלא מוכח להו במילי דשמיא.

יט. שלא כדברי הרב גרשוני, בצומת התורה והמדינה ח"ב עמ' 114.
כ. פרק א (יצא לאור שנת תשי"א).

עוד הביא שם את דברי הגמרא ביבמות המובאת לעיל, אודות החובה להוכיח את מי שמקבל תוכחה והאיסור להוכיח את מי שאינו מקבל, ואת מחלוקת האמוראים בערכין עד היכן מצוות תוכחה.

מסדר הדברים הזה ניתן ללמוד שלדעת הר"ף דברי התנאים לא נאמרו מתוך מגמה לבטל את חובת התוכחה, וראיה לכך: שהרי בימי האמוראים הראשונים והאחרונים דובר על קיום המצווה, ודנו בשאלה כיצד לקיימה^{כא}.

מכאן ניתן להסיק כי דברי התנאים על אי יכולתנו להוכיח, לא באו אלא לומר שכיום, גם לאחר התוכחה אי אפשר לומר בודאות שאכן קיימנו אותה כהלכתה. קיימת בעיה עקרונית: ככלל, אין אנשי הדור מוכנים לשמוע למוכיחם, ואף המוכיח עצמו חסר את היכולת הדרושה.

ההשלכה המרכזית של קביעה זו, נוגעת לעניין שנאת הרשעים. אם נקבל עקרונית את ההנחה שאין בדור מי שיודע להוכיח, או שהמציאות אינה מאפשרת כלל את התוכחה, הרי גם אם יוכח האדם פעמים רבות – וכפי שאכן יש להוכיחו, בדרכים הראויות – לא יהיה כל היתר, וודאי שלא מצווה, לשונאו.

דברים אלו נכתבו במפורש על ידי גדולי הדורות הקודמים. החפץ-חיים כתב (כתבי חפץ-חיים ח"ג, מכתב סה):

באמת בזמננו אפילו החוטאים הגמורים ברובם אינם להכעיס ח"ו, רק תועים בדרך על ידי איזה פושעים שמטעים אותם, והרי הם ממש כשה אובד שאינו יודע איך לשוב אל בית בעליו. ומצווה רבה לרחם עליהם ולהורותם הדרך הנכונה... וזה דומה למי שרואה את חברו טובע בנהר או שאר סכנה, שמצווה להצילו.

כא. כך הסיק הרב קפלן בספרו שם. אלא שהרב קפלן דייק מהר"ף שלאחר דברי התנאים נותר החיוב להוכיח רק על תלמידי חכמים, וכדברי הגמ' בכתובות שהביא, העוסקת בצורבא מרבנן. אין לסברה זו ראייה, שהרי הר"ף לא הביא אלא את לשון הגמרא המותחת ביקורת על ת"ח המבקש למצוא חן בעיני הציבור על חשבון מצוות תוכחה. הגמרא לא התכוונה לשייך את מצוות התוכחה דווקא לת"ח, והפוסקים שהבאתי יוכיחו – שלא חילקו בין ת"ח לכל אדם. אמנם מפורסמים הם דברי הכתב-סופר (אה"ע סי' מז):

כל זה הוא רק לעניין הציבור, אבל מי שיושב על כסא רבנות ונתקבל לפקח על עסקי העיר להורותם דרך החיים להוכיח וליסר אותם בדברים ולהעמיד הדת כל האפשר, לא יחוס על עצמו רק על כבוד ה' יהיו ענייניו ולבו תמיד. וזה בכלל מה שאמרו: "האי צורבא מרבנן דמרחמו עליה בני מאתיה, לאו משום דמעלי אלא משום דלא מוכח להו במילי דשמיא וכר..." דמכל מקום הכל לפי ראות עיני המורה אם יקובלו דבריו, ואם לאו – כמו שמצווה לומר דבר הנשמע כך מצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע. ובאמת מצוות התוכחה קשה מכולם, מי יוכל לשקול במאזני שכלו בכל פעם אם יפה שתיתקו או לא. אך גם מדבריו אין ראייה לסברת הרב קפלן. מה שכתב אינו אלא חיזוק לאלו שתפקידם להוכיח, שודאי עליהם לעשות כן. ועיין עוד דברי מהרש"ל על הסמ"ג עשין יא.

ובסוף ספרו אהבת-חסד, הביא קונטרס קטן לרבי יהונתן מוולין²² בשם 'מרגניתא טבא', ובתוך דבריו הוא כותב:

להשתדל בטובת חברו ולרדוף אחר השלום. להיזהר מלאו דלא תשנא, ואף ברשע גמור יש איסור לדעת מהר"מ לובלין (שו"ת, סימן יג) לשנאותו כל זמן שלא הוכיחו, ואין בדור הזה מי שיודע להוכיח. שמא אם היה לו מוכיח היה מקבל, וטבעו הרע גרם לו, וכמו שכתוב "ואל תדין את חברך עד שתגיע למקומו". וכל שכן שאסור לקלול, רק יבקש רחמים עליו שיעזרהו השי"ת על תשובה שלמה.

באותו קונטרס כתב מהר"י מוולין שחובה להוכיח בדבר המפורש בתורה גם כשידוע שלא יקבלו מאיתנו²³. אף-על-פי-כן סבר שאין היתר לשנאה בדור הזה, כיוון שגם אם מוכיחים – הרי אין אנו יודעים להוכיח. מיסודה הייתה התוכחה מצווה שיש לה השלכה על מעמדו של המוכח, אמנם כיום נותרה ממנה רק המצווה עצמה.

כך עולה בברור גם מדברי החזון-איש הידועים (הלכות שחיטה ב, כח):

ובהגה"מ פרק ו' מהלכות דעות כתב דאין רשאים לשנאותו אלא לאחר שאינו מקבל תוכחה, ובסוף ספר אהבת חסד (להחפץ חיים) כתב בשם הגר"י מוולין דמצווה לאהוב את הרשעים מהאי טעמא, והביא כן מתשובת מהר"מ לובלין. כי אצלנו הוא קודם תוכחה, שאין אנו יודעים להוכיח, ודיינינן להו כאנוסים²⁴.

כב. לשון הח"ח שם בהקדמה לקונטרס זה: מאת הגאון האמיתי הצדיק המפורסם בדור שלפנינו בין חכמי ישראל לגאון תפארת ישראל וקדושה' בהתמדת לימודו ובמעשיו הנוראים כקש"ת מהר"ר יהונתן זצ"ל מעיר לובטש הנקרא בפי כל ר' יהונתן וואלינער.

כג. ראה לעיל סעיף ב.

כד. ראה בהרחבה בפרק 'תינוק שנשבה'. בספר בין אדם לחברו כרך א, ערך 'לא תשנא' (מכון 'תורת האדם לאדם' – צפת, עמ' 254 ואילך), המציאו מחבריו חילוק בין סוגי תוכחה שונים. לדעתם אין שנאת הרשעים תלויה בתוכחה במובנה הרגיל – עד שישוב – אלא רק ב"התראה שלאחר מעשה". עוד הוסיפו ושיבשו הרבה את פשט דברי הראשונים שהבאתי, ולא נתקררה דעתם עד שכתבו: "קשה להגדיר אפילו דעה אחת דס"ל דבעינן תוכחה גמורה עם כל פרטיה" (שם עמ' 256), מה שהוא נגד פשט לשון כל הראשונים הנ"ל ובייחוד הגה"מ המובא להלכה בדברי החזו"א וכן בספר קובץ על הרמב"ם (הלכות דעות פ"ו), וכן הביא המג"א אר"ח קנו סק"ב, וכן לשון ספר חרדים פרק לה מ"ע מדברי קבלה. וכשהביאו הדעות 'להלכה', שכחו להביא את דברי המג"א סי' תרח שהם עצמם מודים שסובר שצריך להוכיח ממש, וכאילו להלכה יש רק דעות הח"ח והחזו"א!

עוד העיזו פנים למישויה לחזו"א טועה, וכן התעלמו ממה שהח"ח עצמו הוא שהביא את דברי ה'מרגניתא טבא' וכתבו שפסק להיפך בהלכות לשון הרע כלל ד (במ"ח סק"ד). ובאמת איך יישובו הסתירה? ועוד, איך יסבירו את דבריו באיגרת שהבאנו? אלא ודאי שבספר ח"ח כתב כפי עיקר הדיון, ומה שכתב באיגרתו ומה שהביא את דברי ה'מרגניתא טבא' – הוא מה שנקט למעשה בימינו. נראה שעיקר השגתם אינה אלא מפני שהתעקשו שלא לקבל את החילוק הפשוט שכתבו הגר"י וואלינער, הרב קוק והחזו"א. ונראה שמסיבה כלשהי התאמצו במיוחד לחתור חתירה תחת פסק

והגדיל לעשות הרב קוק, שכתב (אגרות ראי"ה ח"א, איגרת רסו):

כל השנאות כולן דיניהם הם נאמרים רק במי שכבר ברי לנו שקיימנו בו מצוות תוכחה. וכאשר אין לנו בדור הזה ולא בכמה דורות לפנינו מי שידוע להוכיח, על כן נפל פיתא בבירא. וכל ההלכות הנוטות לרוגז ולשנאת אחים נעשות הן כפרשת בן סורר ומורה, עיר הנידחת ובית המנוגע, למאן דאמר לא היו ולא עתידין להיות, ונכתבו משום דרוש וקבל שכר.

העולה מדברינו בפרק זה הוא שבכל עת שתזדמן עלינו להוכיח את זולתנו – בין דתי ובין חילוני – ובלבד שיש סיכוי לשנות את דרכו לטובה. אלא שאף אם הוכחנו אותו ולא שב מדרכו הרעה, אסור לנו לשונאו^{כ"ה}.

סיכום

א. בתלמוד קיימות כמה סוגיות המתייחסות לחובת התוכחה ומגבילות אותה, ונחלקו הראשונים בפירושן:

לדעת התוספות והסמ"ג, אין להוכיח את מי שבודאי לא יקבל את התוכחה. נראה שזו גם דעת הרמב"ם.

לדעת הנימוק"י יש להוכיח גם במקרה זה, אולם רק את היחיד. את הרבים יש להוכיח פעם אחת בלבד, וזאת על מנת לוודא שאמנם אין הם שומעים, או על מנת שלא יהיה להם פתחון פה כשתפגע בהם מידת הדין.

לדעת היראים יש להוכיח את מי שלא יקבל הן ביחיד והן ברבים, ונראה שטעמו הוא שמא בכל זאת יחזור למוטב.

אמנם לכל הדעות, חובת התוכחה היא רק עד נזיפה, כמבואר לעיל.

ב. לרוב הדעות, מטרת התוכחה היא לשנות את דרכו של המוכח ולהשיבו למוטב, וכלשון הרמב"ם: "מצווה להחזירו למוטב... שנאמר 'הוכח תוכיח'". לכל הדעות, התנגדות חריפה של המוכח מהווה סיבה מספקת להפסקת התוכחה.

ג. רבים הביאו להלכה את דברי ספר חסידים, לפיהם תנאי בסיסי לתוכחה הוא כשהיא נעשית כלפי אדם שיש עימו קירבה מסוימת, ולכן מוגדר "עמיתך" – עם שאתך". חוטה 'מרוחק', שהתוכחה רק תגרום לשנאה מצידו, אין להוכיחו. כמו כן, הביא הביאור

ההלכה המקובל (ומובא גם ע"י גדולי הפוסקים בדורנו, עיין למשל מעדני-שלמה עמ' כז בשם הרב אוערבאך), שאין כיום דין שנאה לרשעים. ראה גם בפרק 'תינוק שנשבה' הערה ט"ז.
 כה. אמנם עיין דברי הרב נתן געשטטנר הסובר שגם לדעת החזו"א יש מצוות תוכחה בימינו כלפי החילוני, ולאחר שהוכחנו ולא שב – יש לשונאו (שר"ת שואלין ודורשין ח"ג סי' ד), ודבריו מוקשים מאוד ואכמ"ל.

הלכה את דברי התנא דבי אליהו, שאין להוכיח מי שאינו "עמיתך" – עמך בתורה ומצוות".

ד. אין בדורנו מי שיודע להוכיח ומי שמקבל תוכחה, כדברי התנאים. אמנם למרות זאת לא בטלה מצוות תוכחה. יש לנסות ולהוכיח כל עוד מתקיימים התנאים המפורטים לעיל, בדרכים בהן יש סיכוי שיהיו הדברים נכנסים אל הלב. קירוב רחוקים ליהדות נחשב אף הוא לקיום מצוות תוכחה.

אמנם, אם המוכח בן דורנו אינו מקבל את התוכחה אלא ממשיך בדרכו, אסור לשונאו. זאת מכיוון שכאמור, איננו מסוגלים כיום לקיים את מצוות תוכחה בשלמותה, ואין היתר או מצווה לשנוא אדם שלא הוכח כדין.

ה. אין להפגנות בענייני דת (כמו הפגנות נגד חילול שבת) כל קשר למצוות התוכחה, אם כי ייתכנו שיקולים אחרים המצדיקים זאת.